

Renata Weinerová

Romové a stereotypy
Výzkum stereotypizace
Romů v Ústeckém kraji

Romové a stereotypy

Výzkum stereotypizace Romů
v Ústeckém kraji

PhDr. Renata Weinerová, CSc.

Recenzovali:

prof. PhDr. Josef Kandert, CSc.

PhDr. Dana Bittnerová, CSc.

Mgr. Markéta Levínská, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum

Redakce Alena Jirsová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Renata Weinerová, 2014

ISBN 978-80-246-2632-1

ISBN 978-80-246- 2648-2 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Úvodem	7
Terminologické vymezení pojmů	9
K výzkumu stereotypů v tuzemsku: teoreticko-konceptuální pozadí	15
K výzkumu stereotypů v sociální psychologii a sociální antropologii	18
Výzkum stereotypů v Ústeckém kraji	21
Metoda výzkumu	26
Výsledky empirického výzkumu	29
Sonda do politických postojů respondentů	57
„Boj“ proti stereotypům v souvislosti s romským tématem	67
Závěr	71
Příloha	78
Literatura	85
Resumé	89

Úvodem

Během let profesně vyjadřovaného zájmu o tematiku Romů jsem se setkávala se vzácně podobnými reakcemi svého nejbližšího okolí na snahy o poznávání této části české populace. Poznámky a komentáře neromského světa na moje aktivity byly často zabarveny podezíravostí, nevolí a je možné říci, že i odporem nejen k tématu, ale potažmo i k mé osobě, jež se stala podezřelým a provokativním reprezentantem neznámého, hodnotově ambivalentního a těžko pochopitelného cizího světa – hovořím o osmdesátých letech minulého století. Brzy jsem vyzorovala, že se postoje lidí kolem mě opakují a vytvářejí jakési stereotypní modely předsudečných výroků, s jejichž zněním jsem se jako začínající, mladá a idealisticky naladěná výzkumnice těžko vyrovnávala. Nejčastější výroky, které jsem slýchávala během osmdesátých let minulého století, tvrdily, že „Cikáni kradou slepice a pálí parkety“. Protože jsem se během terénní práce na Kladně a v Praze s podobnými činnostmi Romů v praxi nesetkávala, považovala jsem je za lživá a předpojatá tvrzení. To, že se mohou zakládat na skutečnosti, avšak pocházejí z jiného historického období a jejich podstata původně reflektující realitu se s plynoucím časem stala již nepravdivou, jsem tenkrát ještě netušila. Drůbež na českém venkově skutečně odcizovali členové romských kočujících rodin v meziválečném i těsně poválečném období. K vytrhávání dřevěných parket a jejich používání jako paliva namísto běžného otopu docházelo v českých zemích v poválečném období původně usedlými romskými imigranty z východoslovenských osad, kteří neměli zakotveny odpovídající civilizační návyky při obývání pevných zděných domů. Oba zmíněné stereotypy zachycené v osmdesátých letech potvrzují efekt homogenity při pohledu jedné etnické skupiny na skupinu odlišnou. Jde o tendenci posuzovat cizí skupinu méně diferencovaně nežli skupinu vlastní – „oni“ jsou všichni stejní. Ačkoliv se v případě Romů žijících na území tehdejšího Česko-

slovenska jednalo o dvě diametrálně odlišné subetnické romské skupiny (kočovní versus usedlí), vymezující se navzájem svým statusem, jazykem i kulturou, české majoritě splývali ve skupinu jedinou a tak je ve svých výrocích bez bližšího rozlišení také posuzovali. Ostatně tento jev popisuje i americký antropolog Matt T. Salo, který konstatuje, že „Ne-Cikáni mají sklon nahlížet všechny Cikány jako homogenní masu a jen výjimečně se obtěžují v této mase dále rozlišovat“. V dalším textu Salo vyvozuje, že ačkoliv se každá z cikánských skupin nazývá jinak, dichotomie mezi ní a jejím necikánským protějškem je vždy stejně hluboká. (Salo 2008: 218–219). V podobném duchu se vyjadřuje i britská antropoložka Judith Okely (Okely 1983: 77–104).

V devadesátých letech, s postupující demokratizací české společnosti, bylo možné si všimnout i dalších stereotypů, které lidé do té doby otevřeně nevypravovali. Pocity, které se dříve nesměly veřejně vyjadřovat, vypluly na povrch a nabyly na intenzitě. Ty se již týkaly nejen etnických nebo národnostních skupin, ale i dalších menšin, jako jsou homosexuálové, neslyšící, mentálně postižení atd. Tehdy mě začalo zajímat, jakým způsobem se stereotypy vytvářejí a co to vlastně stereotypy jsou. Odpovědi na tyto otázky jsem začala hledat až na přelomu let 2009/10, poté, co mi byl umožněn výzkum současných kulturních (etnických) stereotypů v pohledu Čechů na Romy v Ústeckém kraji. Během shromažďování a třídění teoretických pramenů k tématu jsem se od početně skromnější etnologické literatury záhy dostala k nepoměrně bohatší literatuře sociálně psychologické. Pojem „stereotyp“ uvedl do sociální psychologie významný americký novinář a spisovatel Walter Lippmann již roku 1922. Od té doby došlo na společenskovědním poli bádání o stereotypech k mohutnému posunu. Především sociálně psychologické teorie podhalily hlubší příčiny vzniku stereotypů a pomohly mi pochopit jejich nezastupitelné místo v procesu konceptualizace sociálního světa člověkem. Rasa a etnicita jsou považovány za kategorie, které svou podstatou spouští stereotypizaci v jakékoliv situaci (Zelová 2008: 364). Romové v České republice tvoří viditelnou menšinu, bývají stigmatizováni některými typickými antropologickými znaky, a proto se stávají snadným objektem nejen stereotypizace, ale i rasové diskriminace a rasového násilí. Bližší pohled na tuto složitou interkulturní problematiku by měly přinést následující kapitoly, které se věnují problematice stereotypů a souvisejícím tématům.

Terminologické vymezení pojmů

V diskusích na romské téma dochází často k terminologickým nedorozuměním – v souvislosti se stereotypy bývají zpravidla zaměňovány pojmy stereotyp, předsudek, diskriminace a rasismus. Tyto pojmy spolu zpravidla úzce souvisí, přesto je dobré si vyjasnit, že zatímco pojem stereotyp se obsahově vymezuje na úrovni pouhých představ člověka, předsudek se již projevuje konkrétními postoji a diskriminace se potom promítá do konkrétních forem chování lidí. Zmatky kolem terminologie vysvětluje skutečnost, že pojmy předsudek, postoj, stereotyp a image se ve starší literatuře překrývaly, teprve až od 30. let minulého století se postupně začaly diferencovat (Geist 1992: 453). V případě rasismu se jedná o komplexnější ideologický systém přesvědčení, který legitimuje podřízenost určité skupiny lidí s tím, že tato skupina je biogeneticky a kulturně méněcenná (Heywood 2008: 236). Rasismus nemusí být pouze záležitostí jednotlivců, ale může být pevně ukotven v institucionální struktuře společnosti, o čemž svědčí mnohé příklady z historie. Jednoznačnému vymezení pojmu rasismu se dnes mnozí autoři vzpírají a přicházejí s osobitými přístupy, které zakládají na biologických, antropologických, historických nebo sociologických argumentech. Např. francouzský filozof Pierre-André Taguieff rozeznává tři typy rasismu: primární, sekundární a terciární. Terciární typ rasismu vychází podle Taguieffa z obou předchozích a považuje se za „vědecký“, protože se odvolává na některé experimenty sociální psychologie, odhalující kořeny rasismu v nevědomé, tedy neovladatelné sféře psychiky (Taguieff 1987: 64, 74; Kosek 2011: 11–21).

Stereotypy – na něž se tato práce zaměřuje především – ve smyslu představ člověka o ostatních lidech, patří do oblasti sociální percepce (tj. utváření si dojmu o druhých lidech). Sociální percepce podléhá určitým zákonitostem. Lidé mají tendenci uvažovat o ostatních v určitých

kategoriích, stereotypch a schématech; zároveň velkou roli zde hrají různé efekty vnímání, jako např. efekt prvního dojmu. Tyto mentální zkratky nebo také „heuristiky“ slouží jako ekonomická opatření, která nám umožňují udělat si o někom obrázek bez dlouhých úvah a přispívají ke snadnější orientaci v sociálním prostředí. Stereotypy vycházejí z přesvědčení, že jedinec je nositelem určitých vlastností pouze proto, že je členem určité skupiny (či kategorie), které tyto vlastnosti přisuzujeme jako charakteristické, vystihující. Určité vlastnosti jsou tedy přisuzovány prakticky všem členům skupiny (kategorie) bez ohledu na individuální odlišnosti, mohou být jak negativní, tak pozitivní. Stereotypy jsou často výsledkem přílišného zjednodušení a nepřiměřené generalizace. Stávají se filtrem pro další informace, jsou tedy poměrně odolné vůči změně. Jsou však také funkční – usnadňují orientaci ve světě, uspořádávají realitu, urychlují posouzení různých aspektů sociálního světa atd. (Ferguson, T. J. 2004, Geist 1992: 452–454). Všechny typické charakteristiky, které se ke stereotypům pojí, přehledně shrnula etnoložka Lucie Uhlíková:

- a) stereotyp je soud (negativní nebo pozitivní), který se spojuje s přesvědčením;
- b) jeho původ je sociální; je přenášen k jedinci jako výraz veřejného názoru zejména prostřednictvím rodiny, ale také školy, uznávaných autorit, masmédií apod., a sociálními podmínkami navzdory osobním zkušenostem jedince;
- c) stereotypy jsou emočně zatížené (negativně nebo pozitivně);
- d) odporují faktům reality nebo s nimi souhlasí pouze částečně, ale vždy se svým obsahem jeví zcela věrohodné;
- e) po dlouhá období jsou velmi stabilní; je to spojeno se skutečností, že jsou téměř nezávislé na opravdových (tzv. prožitých) zkušenostech lidí, neboť se více opírají o tzv. zkušenost zprostředkovanou;
- f) mají spíše iracionální charakter, a jsou proto odolné vůči logickým argumentům;
- g) jsou důležitým nedílným prvkem společenského vědomí, podnětů k sociálnímu dění, struktury ideologií a politické propagandy (Uhlíková 2005: 11–12).

Stereotypy mohou a nemusí mít emoční doprovod a často ústí v předsek. Etnické stereotypy jsou podmnožinou kulturních stereotypů a dále se dělí na autostereotypy (vyjadřují představy o vlastním etniku) a heterostereotypy (hodnocení „jiných“ a „cizích“) (Krekovičová 1999, 2001). Když stereotypní očekávání převáží nad korelací, která pravdivě popisuje sérii pozorovaných reakcí na podnět, mluvíme o iluzorní ko-

relaci, abychom upozornili na klamnou povahu stereotypního myšlení (Hewstone – Stroebe 2006: 175).

Studium stereotypů obohacují také specifické přístupy historiků. Jejich metodologické předpoklady, totiž že stereotypy mají svoji vlastní genezi a podléhají historickému procesu, a zároveň že stereotypy působí na historické procesy, a to formou kolektivních procesů nebo jako manipulační nástroje politiky (Hahn 1995: 7–13; Uhlíková 2005: 14), jsou historicky opodstatněné a při revizi romských dějin by jistě našly mnohé odpovídající paralely. Právě vznik většiny etnických stereotypů má své kořeny v minulosti a jejich proměnlivost v čase bývá často minimální, protože se předávají především mezigeneračně na principu zprostředkované zkušenosti získané během procesu socializace jedince a také na principu tradice. V dobových textech odborného charakteru můžeme narazit na příklady typických historických stereotypů charakterizujících život „Cikána“. Počátky stereotypů v národopisně orientované literatuře najdeme již ve druhé polovině 18. století v německy psané monografii „Zigeuner in Ungarn“, která vznikla v letech 1775–1776. Ve slovenském překladu dílo vyšlo až v roce 1995 pod názvem „Cigáni na Slovensku. O dnešnom stave, zvláštnych mravoch a sposobe života, ako aj o ostatných vlastnostiach a danostiach Cigánov v Uhorsku“. Původem slovenský učenec a evangelický kněz Samuel Augustini ab Hortis popisuje uherské Cikány jako obyvatelstvo, které má „málo ctností a hodně nedostatků“. Augustini ab Hortis tehdejší „Cikány“ charakterizuje především jako zloděje a lháře, kteří jsou hádaví, hluchí, nerozvášní, nejednotní a hašteřiví. Podivuje se nad tím, že jsou zároveň i velmi bojácní, a proto kradou pouze ve dne a nikdy ne v noci, kdy je tma. Jsou prý však i překvapivě pyšní a hrdí, že je ani přísný trest za odhalenou krádež neponíží. Milují hodně jídla a pití, k němuž se dostanou jen výjimečně, a proto v jeho požívání neznají míru (Augustini ab Hortis 1995: 38–40). Tyto stereotypní charakteristiky „Cikána“ se opakují i v dílech dalších učenců, následně je přebíraly dobové noviny a časopisy, a tak se šířily dále mezi většinové obyvatelstvo.

Na přelomu 19. a 20. století nalezneme řadu tradičních ustálených stereotypů o Romech již i v dílech encyklopedického charakteru. Typickým příkladem je první vydání Ottova slovníku naučného z roku 1892 (OSN 1892: 365–366), kde nalezneme tuto citaci: „Cikáni ... o budoucnost se nestarají, o povinnostech nemají pojmu. Čest je jim cizí a zásadám nerozumějí. Cit jejich je hluboký a žádost neukojitelná. Jejich bol a vášněh dojmá v hudbě ... Mravností muži nevyňikají, ženy ještě méně. Zlodějstvím a nepočestností smutně prosluli. Pozoruhodnou jest jejich

láska k dětem. Práce se štítí. Milují koně a vedou jimi obchod ...“ V citaci z hesla „Cikáni“ je typickým způsobem zdůrazňován především negativní postoj k práci a proslulost v odcizování věcí.

V dodatcích k velikému Ottovu slovníku naučnému o třicet devět let později pod heslem „Cikáni“ nalezneme vedle tradičních stereotypů i jejich kritické zhodnocení, ve kterém se autor hesla vůči negativním stereotypům vymezuje argumenty sociologického charakteru (OSN 1931: 890–892). Citace: „... odtud si vysvětlíme i mnoho kazů v povaze cikánů: jejich příslovečná lhavost, plachost, nepoctivost, nedůvěra a vzdalování se práce byly jen následkem staleté jejich izolace a dlouhého utrpení. Tím však se nezastavil sociální a hospodářský vývoj cikánského národa. Dnešní jeho stav vykazuje značné rozvrstvení a sociálně různorodé seskupení, takže není správné sestavovati jednotný povahopis cikánů po stránce kulturní a zčásti i fyzické.“ Všimněme si, že autor již novátorsky reflektuje sociální stratifikaci Romů na území českých zemí z období mezi dvěma válkami. Z textu je zřejmé, že životní situace některých skupin Romů se již vymykala běžným stereotypním klišé, která o Cikánech do té doby panovala. Zvláště na jižní Moravě byly romské rodiny úspěšně integrovány do většinové společnosti. Válečné události však tento pozitivní vývoj bohužel zpřetrhaly. Československá vlastivěda z roku 1933, další dílo encyklopedické povahy z třicátých let minulého století, představuje Romy podobně nelichotivým způsobem jako Ottův slovník naučný (Československá vlastivěda 1933).

V souvislosti s romským etnikem se ustálenost a neměnnost stereotypů potvrdila také při studiu folklorního materiálu. Folklorní projevy v podobě textů písní, rčení a přísloví zpodobňovaly Romy po staletí standardně stejným způsobem. Zatímco vyznění většiny lidových písní není nepřátelské a nese se buď v žertovné, posměšné nebo lhostejné poloze, tak drobné slovesné útvary, jako jsou přísloví a rčení, ličí v širší míře negativní vlastnosti přisuzované Romům, např. odcizování věcí nebo lenost (Toncrová 2006: 240; Zaorálek 1963: 467–468). Jiná je však situace u anekdot a vtipů – ty na rozdíl od písní, přísloví a rčení odrážejí aktuální společenskou situaci, a jsou proto i ve vztahu k Romům charakterem svého obsahu více proměnlivé a zpravidla posměšné (Toncrová 2001: 43). Ukázkou aktuálních anekdot, které se v současnosti tradují v Ústeckém kraji, přináší příloha této práce.

Proč jsou stereotypy tak rigidní a odolné vůči změnám? Existuje více důvodů, proč si lidé uchovávají různá očekávání a stereotypy, kterých by bylo mnohem rozumnější se zbavit. Zprvce lidé si vytvářejí realitu, která je v souladu s jejich očekáváními, jedná se o jakási sebenaplňující

prorocství, která snižují hodnotu protichůdných důkazů. Zároveň mnozí lidé aktivně vyhledávají potvrzující důkazy o pravdivosti stereotypů. Zadruhé pokud nelze vyvrátit protichůdné názory, lidé je jednoduše odsunou stranou. A zatřetí nejednoznačné informace mohou být jednoznačně vysvětleny v souladu s hlavní hypotézou, aby pohodlnému člověku usnadnily orientaci ve složitém světě s pomocí mentální zkratky (Hewstone – Stroebe 2006: 175–176).

Sociální psychologové během svých výzkumů došli k závěru, že vzájemné postoje zastávané členy různých skupin mají více společného s objektivními vztahy mezi skupinami – vztahy politického konfliktu či spojenectví, ekonomické nezávislosti atd. – než s rodinnými vztahy, ve kterých jedinci vyrostli a které mohly vypěstovat různé typy osobností, z nichž např. autoritářský typ osobnosti¹ je nejvíce náchylný k předsudkům (Hewstone – Stroebe 2006: 536–539). Při šíření stereotypů se také počítá s tím, že existuje silná solidarita mezi členy každé skupiny. Jednotlivec projevuje solidaritu vůči členům své skupiny tím, že přijme ve skupině proklamované předsudky vůči ostatním skupinám, ať již vztažným nebo nevztažným.

V současné době sociální psychologové nehledí na stereotypy jako na patologický jev, jak tomu bylo v minulosti, kdy byly stereotypy považovány za nepravdivé, falešné nebo bludné představy (Brown 2010). Dokonce se dnes ani neuvažuje o pravdivosti či nepravdivosti stereotypních představ. Sleduje se však, jakou mají logiku a sledují se také jejich mechanismy fungující na kauzálních vztazích ovlivněných historií a meziskupinovými vztahy, a na individuální úrovni enkulturací. Právě tyto mechanismy jsou objektem vědeckého zkoumání, protože na základě zevšeobecnění mechanismů popisujících fungování předsudků a stereotypů je možná nejenom prognóza budoucího dění v rámci meziskupinových kontaktů, ale stejně tak vnější intervence v případě nepříznivého vývoje těchto vztahů (Jonáš 2013).

Dalším důležitým pojmem, na který narazíme během studia kulturních stereotypů ve vztahu k Romům, je „anticiganismus“. V červnu roku 2012 byla anticiganismu věnována mezinárodní konference „Nové tváře anticiganismu v moderní Evropě“ pod záštitou 14. světového romského festivalu Khamoro konaného v Praze. Tématu se intenzivně věnují především sociální vědci v Německu a ve Velké Británii (Heuss 2000; Acton 2012). Ideologie anticiganismu představuje skrytou strukturu nepřátel-

1 Autoritářská osobnost je zvláštním typem osobnosti, která je přehnaně submisivní vůči autoritám a současně obzvlášť náchylná k předsudkům.

ských či předpojatých názorů vůči Romům jako skupině, projevující se u jedinců jako osobní postoje, v kultuře jako předsudky, stereotypy, mýty nebo folklór a v chování jako sociální nebo právní diskriminace, popřípadě jako politická mobilizace. Může následovat i kolektivní či státní násilí, jehož záměrem bude zachování odstupu, izolace, vyhnání nebo zničení Romů jako takových. Anticikanismus je součástí rasismu a v průběhu dějin se vyvíjel a proměňoval. V Českých zemích započalo pronásledování Romů již v 16. století, které vyvrcholilo vyháněním Romů a popravami v 18. století. Marie Terezie a Josef II. v 19. století zmírnili tvrdá represivní nařízení a pokoušeli se Romy asimilovat. První polovina 20. století však přinesla v Evropě nejbrutálnější anticikánská opatření, totiž romský holocaust². Některé skupiny Romů byly v nacistických koncentračních táborech prakticky vyhubeny: např. původní čeští a moravští Romové až na pár stovek jedinců 2. světovou válku nepřežili. Toto memento představuje pro evropské politiky výzvu do budoucnosti, aby se genocidní hrůzy v důsledku vybičovaného anticikanismu v historii Evropy již nikdy neopakovaly. Proto je úkolem společenskovedních disciplín virulentní podobu anticikanismu v Evropě studovat a analyzovat.

2 Termín holocaust většinou býval chápán pouze jako nacistická genocida Židů a je spojován s antisemitismem. Až v posledních letech – s oživením zájmu o válečné osudy Romů – začal být užíván pojem romský holocaust také v romistické literatuře v souvislosti s nacistickým pokusem o genocidu Romů.

K výzkumu stereotypů v tuzemsku: teoreticko-konceptuální pozadí

Jak se všeobecně ví, uměle udržovaná a diktovaná homogenita společnosti za komunismu potlačovala a de facto znemožňovala otevřené formy diskriminace, popřípadě rasismu. Ve vztahu k Romům vycházel komunistický režim v bývalém Československu z marxistického předpokladu, že zlepšením sociálních a materiálních podmínek života Romů se změní také jejich způsob chování, a tak se podaří překonat negativní jevy spojené s příslušností k marginalizované skupině obyvatelstva. Režim počítal s tím, že až dojde k vyrovnání životní úrovně Romů s průměrnou životní úrovní ostatních občanů, bude odstraněna hlavní příčina jejich odlišnosti. Zároveň komunistická ideologie předpokládala, že diskriminace projevující se mimo jiné i formou předsudečných stereotypů, je přežitkem pocházejícím z období třídních společností předsocialistické éry a že v době rozvinutého socialismu již pro ni ve společnosti není místo, a proto neexistuje. Popření reality způsobilo, že se poválečné společenskovední výzkumy v bývalém Československu otázkou stereotypů nezabývaly a samozřejmě ani žádný z tehdejších etnografických výzkumů nevěnoval existujícím poválečným formám stereotypů a předsudků ve vztahu k romskému etniku pozornost. Z tohoto období se nám v České republice dochovaly pouze zprostředkované obrazy stereotypně zobrazovaného „cikánství“ díky folkloristické práci Jaroslava Zaorálka (Zaorálek 1963). V jeho sbírce lidových rčení jsou zaznamenány po staletí tradované negativní stereotypy reagující především na antropologické odlišnosti Romů a vlastnosti poukazující na nízké sociální postavení ve společnosti. Jedinou publikační výjimkou, která se stereotypy okrajově zabývala a která přinesla teoretické poznatky o stereotypech historického rázu, je studie Antonína Robka vydaná na počátku roku 1989 v etnografickém periodiku Český lid, zachycující vesměs „negativní obraz Cikána“

z období přelomu 19. a 20. století, jak byl prezentován na stránkách Zíbrtova Českého lidu (Robek 1989).

Dnešní podoby existujících stereotypních postojů k Romům v Česku jsou v obecném povědomí lidí celkem dobře známy, nejsou však doposud odborně zaznamenány ani zpracovány. Naším původním úmyslem bylo studium stereotypů existujících mezi Romy ve vztahu k české majoritě, neboť tomuto tématu doposud také nikdo nevěnoval patřičnou pozornost. Jediný pramen, který v symbolické rovině napovídá o charakteru romsko-českých vztahů v našem kulturním areálu, má folklorní povahu; jedná se o sbírku romských přísloví (Hübschmannová 1991). Folklorní materiál má však pouze omezenou vypovídací hodnotu a nenahradí aplikovaný výzkum. Do roku 1989 v bývalém Československu zaznamenáváme absenci jakýchkoliv průzkumů na téma existujících vzájemných kulturních stereotypů mezi Romy a Čechy. Především vzhledem k omezeným finančním prostředkům jsme od původního záměru upustili³ a zaměřili se na výzkum náhledu Čechů na Romy v kulturních stereotypech. Výzkum se uskutečnil díky vstřícnosti docentky Lydie Petráňové⁴, která vedla antropologický seminář na katedře historie Filozofické fakulty UJEP v Ústí nad Labem a jejíž studenti se v rámci povinné výzkumné praxe zhostili šetření v terénu.

Je třeba zmínit, že první bádání u nás v oblasti kulturních stereotypů ve vztahu k Romům po tzv. sametové revoluci se prvoplánově věnovala postojům Čechů k Romům na základě rozboru historického folklorního materiálu. Příkladně můžeme jmenovat práce Marty Toncrové a Lucie Uhlíkové z brněnského pracoviště Etnologického ústavu AV ČR, v.v.i., které zahrnují kromě rozboru přísloví i reflexi Cikána v lidových písních českých zemí (Toncrová – Uhlíková 2000; Toncrová 2001, 2006). Podobné problematice se věnují i studie Evy Krekovičové na Slovensku (Krekovičová 1992, 2001). Výjimkou z historizujícího pojetí představuje sociálně psychologická analýza předsudků a stereotypů většinového obyvatelstva k Romům na Slovensku (Bačová 1992), která vznikla v tehdejší Československu na základě aplikované sociologické sondy a přinesla bohaté

3 Uskutečnění výzkumu mezi Romy je po stránce odborné i finanční mnohem náročnější nežli výzkum prováděný mezi českým obyvatelstvem.

4 Mé poděkování za zprostředkování terénního výzkumu patří doc. Lydii Petráňové a jejím studentům, kteří v terénu uskutečnili empirické šetření. Jmenovitě jde o Petru Panenkovou, Hanu Novotnou, JUDr. Stanislava Körnera, Jiřího Šišku, Barboru M. Řeřichovou, Hanu Doležalovou, Evu Lanzendörferovou, Josefa Roda, Veroniku Pavelkovou, Ondřeje Morávka, Kateřinu Trskovou, Kristinu Novákovou, Filipa Hrbka, Jana Lašáka, Lucii Zichovou, Kateřinu Zikovou, Pavla Fiedlera, Romana Matyše, Lukáše Moravce, Michala Touška, Jakuba Hausmana, Jana Fukalu a Adama Přibíka.

teoretické závěry, avšak metoda výzkumu neodpovídala kvalitativním nárokům etnologické analýzy. Důležitou teoretickou oporou v bádání o stereotypch po přelomu tisíciletí se stalo pojednání Lucie Uhlíkové o kulturních stereotypch v etnologii a v dalších společenských vědách (Uhlíková 2005: 9–33), které na poli české etnologie přináší doposud nejobsáhlejší teoretické vymezení pojmů jako je stereotyp, obraz, předsek, diskriminace, pojetí vztahu „my“ a „oni“ a prezentuje i ucelený výklad vývoje bádání o kulturních stereotypch ve světě. Dalším zásadním středoevropským příspěvkem na poli teorie vzniku a následného fungování stereotypů jsou práce sociálního antropologa Martina Kanovského z Bratislavy, jehož úvahy na téma kognitivních základů etnických klasifikací a stereotypů podmíněných tzv. esencialistickým principem jsou velmi přínosné pro interpretaci terénního materiálu (Kanovský 2001, 2009).

Z antropologických a psychologických výzkumů je zřejmé, že lidé mají výrazný sklon esencializovat nejen živé bytosti, substance či artefakty, ale i některé sociální skupiny. Přestože zkoumání psychologického esencialismu není v kognitivní psychologii ničím novým, sociální psychologové zpočátku přistupovali k tématu opatrně. Až po překonání počáteční nedůvěry sociální psychologové také uznali, že psychologický esencialismus je reálný sociálně-psychologický proces, který se formuje v raném dětství a uplatňuje svůj vliv při intuitivním uvažování (Yzerbyt et al. 2003; Augoustinos et al. 2006, citováno in: Kanovský 2009: 349). Kanovský vychází z předpokladu, že v sociohistorických a kulturních podmínkách střední a východní Evropy v současnosti lidé ve svém běžném usuzování zpracovávají etnické skupiny (spolu i s některými dalšími skupinami, jako je rasa nebo gender) speciálním a specifickým psychologickým mechanismem, kterým je psychologický esencialismus, a to právě umožňuje vysvětlit některé jejich postoje a chování (Kanovský 2009: 347) – na rozdíl od například profesních, zájmových, vzdělanostních a jakýchkoliv dalších skupin. Specifický kognitivní psychologický systém, jenž se podílí na vytváření etnických klasifikací, pomáhá poodhalit komplexnost procesů, o které se opírají stereotypní představy a předsudky. To jsme se však již dostali k sociálně psychologickému pojetí výzkumu vzniku stereotypů.

K výzkumu stereotypů v sociální psychologii a sociální antropologii

Studium stereotypů v sociální psychologii představuje jedno z nejvíce studovaných témat a pro etnology a sociální antropology se sociálně psychologické přístupy k problematice mohou stát zdrojem inspirace. Základní informace o stereotypech a předsudcích z perspektivy sociální psychologie nalezneme po přelomu druhého tisíciletí v souhrnných dílech učebnicového typu, ať již v překladové práci předních světových odborníků (Hewstone – Stroebe 2006) nebo v díle domácí provenience (Výrost – Slaměník 2008). V oblasti navazujících teoretických otázek je možné vycházet z rozsáhlé zahraniční sociálně psychologické produkce, především anglosaského původu. Sociálně psychologické bádání o stereotypech dnes představuje široké pole témat: zahrnuje perspektivu kognitivní, motivační i jazykovou, včetně úvah celospolečenského charakteru, jež se zamýšlejí nad otázkami, jak omezovat negativní důsledky stereotypizace (Macrae – Stangor – Hewstone 1996). Jednotlivé typy stereotypů a předsudků ze zámoří názorně prezentuje Ch. Stangor, který uvádí příklady stereotypů zaměřených na genderové rozdíly, mentálně postižené, homosexuály, staré lidi, nemocné AIDS, až po etnicky a rasově orientovanou problematiku (Stangor 2000). David J. Schneider má na svém publikačním kontě syntetizující práci o stereotypech, která shrnuje výsledky kognitivních výzkumů za posledních pětadvacet let v této oblasti a kromě společensky devastujících aspektů stereotypizace si všímá i pozitivní funkce stereotypního zobecnění, které pomáhá lidem v naplňování potřeby snadnější orientace ve složitém a nepřehledném světě (Schneider 2005). Dnes je za klasické dílo považována kniha Gordona Allporta „O povaze předsudků“, která vyšla poprvé v roce 1954. Gordona Allporta nelze při studiu stereotypů opomenout, neboť nezastupitelně přispěl k teorii sociální psychologie a hlubšímu nahlédnutí do podstaty věci. Posmrtně se o něm začalo hovořit jako o sociálním filozofovi (Allport 2004: 17).

Etnologické a sociálně antropologické výzkumy vnášejí do studia stereotypů další perspektivu, neboť jde o poznatky získané na základě dlouhodobého terénního pozorování a každodenních intenzivních interakcí s respondenty. Netřeba zdůrazňovat, že metoda zúčastněného pozorování, která je sociální antropologii nejlustnější, není pro studium stereotypů nejvhodnější. Jako vhodnější se jeví polostrukturované rozhovory s větším počtem respondentů, při kterém jsou vzhledem k citlivosti tématu i možnému zkrslení používány nepřímé otázky. Dotazníkovou metodou je následně možné zjistit přibližnou distribuci sledovaných jevů ve společnosti (Jonáš 2013). Ovšem i dlouhodobé terénní pozorování může přinést zajímavé výsledky, jak je patrné z následujícího textu.

Na základě pozorování romské opozice vůči majoritě euroameričtí antropologové popsali budování romské (cikánské) výlučnosti, jejíž součástí jsou pochopitelně také stereotypy. Z celé řady dnes již klasických publikací (např. Okely 1983; Sutherland 1986) budeme citovat ze studie Matta T. Salo, který uvádí, že gadžové jsou nahlíženi severoamerickými Cikány jako „špinaví, nedbalí rituálních pravidel a hloupí, jako zdroj, který má být využíván, prostředek k získávání příjmu a nic více“. Z opačného pohledu nahlížejí Američané na stereotyp Cikána ze dvou aspektů: buď se jedná o „romantického, bezstarostného svobodu milujícího tuláka“, nebo o „líného potměšilého kriminálního a žebráka žijícího mimo slušnou společnost“ (Salo 2008: 218–219). Opačný směr pohledu, jak gadžové vidí Cikány, nabízí také sociální antropolog Michael Stewart, jenž prováděl dlouhodobý terénní výzkum ve střední Evropě, v nedalekém Maďarsku. Z mnoha existujících stereotypů barvitě vylíčil rozdílné pojmání špíny a zápachu v internetnickém pojetí. Maďarští radní, kteří nikdy osobně nenavštívili cikánskou osadu, na základě stereotypu o cikánské špině a zápachu každoročně v létě organizovali povinnou koupel a desinfekce lidí z osady. Místní Cikáni tuto akci považovali za formu kolektivního ponižení, zvláště když radní celá léta zamítali žádost o zavedení vodovodního potrubí na území osady (Stewart 2005: 120). Zakonzervovaný stereotyp o „špinavých Cikánech“ byl však každoročně potvrzován diskriminační koupelí. Díky metodě zúčastněného pozorování tento stereotyp zdokumentoval sociální antropolog.

V kontextu této studie zaměřené na stereotypy ve vztahu k Romům/Cikánům v ČR se zmíníme ještě o jedné konkrétní publikaci, která vznikla na základě dlouholetého terénního pozorování kanadského sociálního antropologa Davida Z. Scheffela na Slovensku. Autor došel k pozoruhodným závěrům ohledně mechanismu vzniku některých kulturních stereotypů v místě svého výzkumu. Na přelomu dvou tisíciletí studoval

vyhrocené interetnické vztahy, které v té době připomínaly apartheid, ve východoslovenské vesnici Svinia (Scheffel 2005). Pro tuto lokalitu bylo typické, že vesničané ztratili v průběhu několika desetiletí početní převahu nad Romy a začali trpět pocitem obležení, z čehož pramenily narůstající xenofobické a svého času i rasistické nálady. V souvislosti s početním nárůstem obyvatelstva v romské osadě náležející ke vsi, slovenští vesničané postupně začali tápat v tom „kdo je kdo“ v romské osadě, a jejich tendence generalizovat a vytvářet nové předsudky dramaticky stoupla. V důsledku „obležení“ vznikla mezi slovenským obyvatelstvem ve vesnici Svinia fáma o nekontrolovatelném populačním růstu Romů v přilehlé osadě. Fáma byla podepřena tvrzením, že Romové jsou „fyzicky nezničitelní“. Slovinci byli přesvědčeni o tom, že Romové jsou díky svému životnímu stylu více odolní vůči nemocem a že snadno překonávají i těžká zranění na rozdíl od civilizací změkčilých etnických Slováků (Scheffel 2005: 27–33). Podle oficiálních šetření, která se zaměřila na parametry zdraví u Romů, je však opak pravdou. Romové vykazují podprůměrné hodnoty měřených zdravotních ukazatelů a obecně umírají ve výrazně nižším věku nežli majoritní obyvatelstvo (Nesvadbová – Šandera – Haberlová 2009). Stereotyp o tom, že Romové jsou odolnější vůči nemocem než majorita, však nadále mezi veřejností přetrvává, což dosvědčují i výsledky našeho výzkumu, během něhož jsme zaznamenali výskyt stejného stereotypu⁵.

5 Srovnej s textem na str. 51, kde respondent z Ústeckého kraje tvrdí, že „Romové jsou odolnější vůči nemocem díky tomu, že nedodržují žádné hygienické zásady“.